

نگاهی به «جهان اسلام»

علی رفیعی

رشته تألیف کردند سهم عمده‌ای در پیشبرد این علم داشتند: کتاب مهم و ارزنده ابوزید بلخی (متوفی ۳۳۲ ق) به نام *صور الاقالیم* که در آن *أمهات مَدُن* و نواحی آمده است؛ کتاب *مسالك الممالك* ابواسحاق ابراهیم بن محمد فارسی اصطخری (متوفی ۳۴۶ ق) که متکی بر کتاب *صور الاقالیم* ابوزید بلخی است؛ *المسالك و الممالك* ابو عبدالله احمد بن محمد جیهانی (متوفی ۳۶۷ ق)؛ *احسن التقاسیم* شمس‌الدین ابو عبدالله محمد بن احمد مقدسی (متوفی ۳۷۵ ق)؛ کتاب *مجهول المؤلف حدود العالم* که در این دوره به زبان فارسی نوشته شده و از منابع مهم جغرافیایی به شمار می‌رود؛ و بالأخره کتاب مشهور *ماللهند* ابوریحان بیرونی (متوفی ۴۴۰ ق) که اندکی پس از این دوره نوشته شده و از حیث اشمال بر مطالب مهم و اطلاعات ارزنده جغرافیایی درباره هندوستان و هندوان بسیار قابل توجه و هنوز مورد استفاده است؛ از جمله کتب مهمی است که ایرانیان در این دوره در این رشته تألیف کرده‌اند. بعدها نیز در میان جغرافی‌دانان مسلمان غیر ایرانی کسانی همچون یاقوت حموی (متوفی ۶۲۷ ق) صاحب کتاب بسیار ارزشمند *معجم البلدان*، و در میان جغرافی‌دانان مسلمان ایرانی کسانی همچون قزوینی صاحب *آثار البلاد و اخبار العباد* و حمدالله مستوفی صاحب *تزهة القلوب* و غیر ایشان ظهور کردند، اما از آن پس علم جغرافی نیز چون دیگر علوم و اجزاء فرهنگ اسلامی افول کرد و دیگر کتابی ارزنده و مهم در این رشته تألیف نشد. از این رو هر کوششی که در راه احیای این علم و دیگر علوم اسلامی انجام گیرد شایسته و سزاوار تقدیر است.

کتاب *جهان اسلام* نوشته آقای مرتضی اسعدی که در حقیقت نخستین کوشش جدی در این راه است، تلاشی است برای معرفی کشورهای اسلامی در عصر کنونی که با دقت بسیار سیمای جهان اسلام را ترسیم نموده و اطلاعات سودمند و پر ارزشی را عرضه کرده است. تألیفاتی نیز پیش از این صورت گرفته است که می‌توان برخی از آنان را جغرافیای عمومی جهان و بعضی از آنها

جهان اسلام. تألیف مرتضی اسعدی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، جلد اول ۱۳۶۶، ۱۸+۵۴۶ ص، شامل: اردن، افغانستان، الجزایر، امارات متحده عربی، اندونزی، بحرین، برونی؛ جلد دوم ۱۳۶۹، ۱۸+۵۸۳ ص، شامل: بنگلادش، پاکستان، ترکیه.

علم جغرافیا و شناخت *مسالك و ممالك* از علمی است که از همان سده‌های آغازین اسلامی از منزلت والایی نزد مسلمانها برخوردار بوده است؛ گویا نخستین الهام بخش مسلمانان در گروه آنان به جغرافیا آیاتی از قرآن مجید بوده که در آنها معلوماتی جغرافیایی ارائه شده است؛ آیات ۶۲ سوره نمل، ۵۵ فرقان، ۱۹ رحمن، ۶ و ۷ نبأ و مانند اینها را عالمان اسلامی و جغرافی‌دانان مسلمان در تأیید نظریات خود در مورد کرویّت زمین، ساختار کوهها، دریاها و جز آن آورده‌اند.

نخستین باری که مسلمین رسایی به صورت خاص در مسائل جغرافی تدوین کردند به اوایل قرن سوم هجری بازمی‌گردد که کسانی چون هشام و حسن بن منذر کتابهای *العجائب الاربعه*؛ *العجائب*؛ *البلدان الكبير*؛ و *البلدان الصغير* را نوشتند؛ هشام گویا نخستین کسی است که در موضوعات جغرافیای عمومی در اسلام کتاب نوشته است. ولی کتابهایی را که مؤلفان و مورخان اسلامی از اوایل قرن دوم هجری به این سو درباره فتوحات اسلامی نوشته‌اند، نیز می‌توان جزء اولین کتابهایی دانست که در حوزه فرهنگ اسلامی در قلمرو جغرافی نوشته شده است.

در همین دوره کتبی مستقل اما به شیوه‌ای خاص درباره مسائل جغرافیایی نیز نوشته شده است که *الاقالیم ابن کلیبی* (متوفی ۲۰۴ ق)، *صورة الارض* خوارزمی (متوفی ۲۲۰ ق)؛ *المسالك و الممالك* ابو القاسم محمد بن خرداذبه (تألیف شده در حدود ۲۳۲ ق)، و *صفة جزيرة العرب* همدانی (متوفی ۳۳۴ ق) از آن جمله‌اند.

علم جغرافی میان مسلمانان در اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم رونقی بسیار یافت و ایرانیان با کتابهای مهمی که در این

شیوه آقای اسعدی دارد. کتاب جهان اسلام گویا چنانکه مؤلف در مقدمه جلد اول اشاره کرده به يك دوره هفت جلدی سر خواهد زد که در آن حدود ۳۷ کشور اسلامی به ترتیب الفبایی معرفی خواهند شد. این کشورها بنا بر آنچه در مقدمه جلد اول این کتاب آمده، عبارتند از: اردن، افغانستان، الجزایر، امارات متحده عربی، اندونزی، بحرین، برونی، بنگلادش، پاکستان، ترکیه، تونس، جیبوتی، چاد، سنگال، سودان، سوریه، سومالی، صحرای غربی، عراق، عربستان سعودی، عمان و مسقط، قطر، کومورو، کویت، کامبیا، گینه، لبنان، لیبی، مالدیو، مالزی، مراکش، مصر، موریتانی، نیجر، یمن جنوبی، و یمن شمالی. انگیزه اصلی مؤلف محترم در گردآوری این مجموعه هفت جلدی آن بوده است که جای خالی آثاری در این زمینه را تا آنجا که ممکن است پر کند و نیاز جامعه علمی و کتابخوان ایرانی را به شناخت هر چه دقیقتر و جامعتر کشورهای اسلامی بر آورد. مؤلف تصریح کرده است که با توجه به شیوه‌های مختلفی که در نگارش چنین مجموعه‌هایی متداول است کوشیده است تا با استفاده از آن شیوه‌ها و تلفیق آنها با هم خود شیوه‌ای متناسب با این مجموعه انتخاب کند و آن را در کل کتاب به کار ببندد و در این دو جلد که تاکنون منتشر شده به این شیوه عمل شده است. این ساختار متحدالشکل عبارت است از اینکه درباره هر کشور ابتدائاً کلی از آن کشور در

را جغرافیای خاص حوزه کشورهای اسلامی دانست، مثل:
 □ جغرافیه العالم، نوشته دکتر دولت احمد صادق، دکتر محمد سیدغلاب و دکتر جمال الدین دناصوری در چند جلد که در آن شرحی راجع به قاره‌ها و موقعیت جغرافیایی، سیاسی، اجتماعی آنها و اشاراتی راجع به کشورها آمده است:

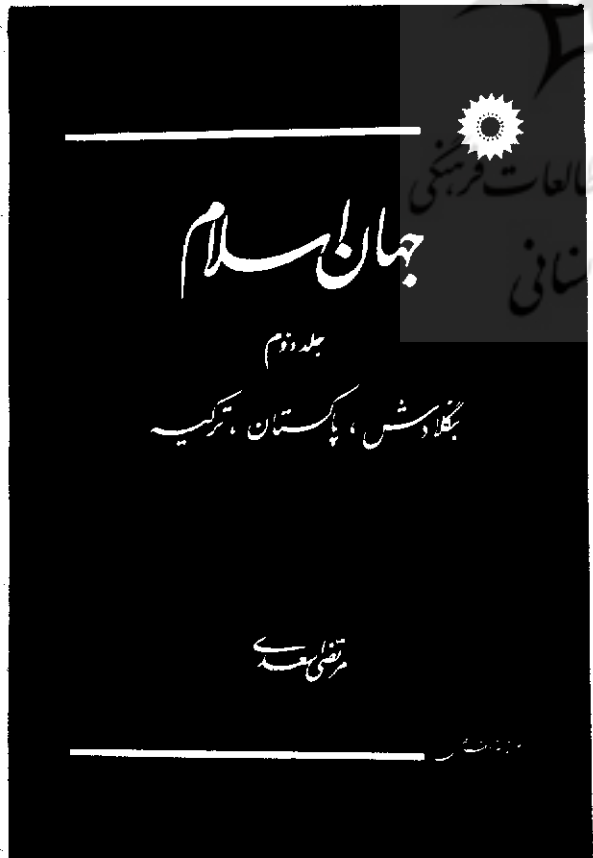
□ دلیل العالم (معلومات عامه، ارقام، تواریخ، وقایع) از دکتر عبدالرحمان و دکتر ساطع محلی که اطلاعاتی راجع به موقعیت جغرافیایی هر کشور، جمعیت، معدّل سنی ساکنان، تراکم جمعیت در هر کیلومتر مربع، نژاد، ادیان و مذاهب، دولتهای مجاور، موقعیت طبیعی، پایتخت، نوع حکومت، استقلال و تأسیس، اعیاد ملی، تقسیمات کشوری، اقتصاد و صنعت، حمل و نقل، صادرات و واردات، وسایل ارتباط جمعی، بهداشت و آموزش در آن مطرح شده است:

□ جهان معاصر، تألیف گروهی از دانشمندان شوروی، ترجمه غلامحسین متین، (تهران، ۱۳۶۱ ش) که شامل اطلاعات جغرافیایی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی کلیه کشورهای جهان است و در پنج قسمت: آسیا، آفریقا، اروپا، آمریکا و اقیانوسیه کشورهای واقع در هر قاره را بررسی کرده است و مطالبی راجع به موقعیت جغرافیایی هر کشور، مساحت، مواد معدنی، آب و هوا، خاک و گیاه، جمعیت، ترکیبات نژادی و قومی، تقسیمات کشوری و تاریخ در آن آمده است:

□ کشورهای جهان: از آرژانتین تا یونان، نوشته و ترجمه عبدالحسین سعیدیان (تهران، ۱۳۶۵ ش) که حاوی مشخصات جغرافیایی و تقسیمات کشوری، جمعیت، آموزش، بهداشت، ارتباطات، حمل و نقل، مواد معدنی و استخراج آن، برق‌رسانی، نفت، صنعت، جنگل، کشاورزی، آب و آبرسانی، ارتش و مسائلی مانند اینهاست:

□ تقویم البلدان الاسلامیه، که از جانب کنفرانس اسلامی تهیه و در کراچی پاکستان در ۱۹۶۴ م. منتشر شده است و در آن موقعیت جغرافیایی هر کشور اسلامی، مساحت، جمعیت، تاریخ آن کشور، رئیس دولت، شهرهای مهم، پول، نفت، صادرات و واردات، محصولات کشاورزی، معادن، راهها، انرژی، تجارت خارجی و آموزش مورد بررسی و بحث قرار گرفته است. اشاره به همین چند اثر کافی است تا نشان دهد که این آثار نشانگر نوعی دنباله‌گیری يك سنت ادبی بر سابقه هم در جهان و هم در اسلام است.

اما آثاری که شباهت تام و تمام به کتاب جهان اسلام آقای مرتضی اسعدی داشته باشند بسیار اندک و انگشت شمار است و فی‌المثل در بین آثاری که بیشتر ذکر شد تنها تقویم البلدان الاسلامیه شباهتهای صوری و ساختاری اندکی به کار و سبک و

محرز و مشخصی داشته باشد؛ و دیگر آنکه آن کشور دارای اکثریتی مسلمان از نظر جمعیت باشد. بر این اساس سرزمینهایی که اکنون دارای اکثریتی مسلمان نیستند و یا اینکه فعلاً مستقل نیستند از حوزه کشورهای اسلامی ملحوظ در این مجموعه خارجند. بسیاری از کشورها که دارای اقلیتی از مسلمانان هستند و یا، مانند فلسطین، در حال حاضر مستقل نیستند، از آن جمله اند. مؤلف در تبیین ملاکهای انتخابی خود گفته است که دلیل این انتخاب آن است که ملاکهای دیگر ثابت نیستند و متغیرند؛ و فی المثل ضابطه مسلمان بودن رئیس کشور که ملاک عمده عضویت در سازمان کنفرانس اسلامی است، بسیار لرزان و غیر واقع نمایانه است، زیرا ممکن است رئیس یک کشور مسلمان باشد اما مسلمانان آن کشور دارای اقلیتی ناچیز باشند، مانند اوگاندا که در دوره عیدی امین به عضویت سازمان کنفرانس اسلامی درآمد. چون عیدی امین مسلمان بود. ولی کل مسلمانان آن بین ۶ تا ۷ درصد جمعیت اوگاندا را تشکیل می دادند و بعد از رفتن عیدی امین این کشور از عضویت در سازمان کنفرانس اسلامی خارج شد. اما باید اذعان کرد که ملاک انتخابی مؤلف نیز دارای اشکالاتی است، زیرا اولاً خود مؤلف این ملاکها را در مورد بعضی از کشورها نادیده گرفته و مثلاً کشور آلبانی را که بیش از ۶۲ درصد از جمعیت آن مسلمان است، صرفاً به خاطر «استقرار دیرینه نظام کمونیستی» در آن از رده کشورهای اسلامی خارج کرده که از نظر نگارنده این مقاله ملاک درستی نبوده است؛ و یا اینکه کشوری مانند چاد را که دارای ۴۴ درصد مسلمان است نیز بر خلاف ملاک خود در رده کشورهای اسلامی آورده است. از این رو در انتخاب کشورهای مسلمان باید به ملاکها و ضوابط مختلفی تکیه و اعتماد کرد تا کشورهایی نظیر نیجریه، تانزانیا، سیرالئون، ولتای علیا، و همچنین جمهوریهای آذربایجان، ازبکستان، تاجیکستان، و ترکمنستان شوری نیز در جرگه کشورهای اسلامی به ترتیب الفبایی آورده شوند، بویژه که اکنون پس از فروپاشی نظام کمونیستی در شوروی و اقمار آن، سرزمینهایی که دارای اکثریتی مسلمان هستند اعلان استقلال نموده اند و بعید نیست که در آینده به تعداد آنها افزوده شود. البته مؤلف جهان اسلام تصریح کرده است که در مورد چنین کشورهایی که دارای اقلیتی مسلمان هستند و یا دارای اکثریت مسلمان اند اما اکنون مستقل نیستند در مجلدی جداگانه بحث خواهد شد که خود مایه امیدواری است.

نقص دیگری که به لحاظ فقر فاحش منابع آماری جدید و روزآمد، ظاهراً مؤلف جهان اسلام نیز گریزی از آن نداشته است، بالنسبه قدیمی بودن بعضی از آمار و اطلاعات در این کتاب، خصوصاً در جلد اول آن است. البته این نقیصه در جلد دوم تا

حدود یک صفحه ارائه شده و سپس مطالب مربوط به هر کشور در ۹ فصل به این شرح بیان گردیده است: (۱) جغرافیای طبیعی و اجتماعی (شامل وسعت، موقعیت جغرافیایی، آب و هوا، جمعیت، ترکیب قومی و نژادی، زبان، دین و مذهب)؛ (۲) تاریخ (از کهن ترین ایام تا عصر کنونی که البته حدود یک سوم مطالب مربوط به هر کشور را به خود اختصاص داده است)؛ (۳) قانون اساسی و نوع حکومت (از جمله شامل روابط بین المللی آن کشور بویژه با ایران پیش از انقلاب و بعد از آن)؛ (۴) اقتصاد؛ (۵) دفاع و وضعیت نیروهای مسلح؛ (۶) آموزش از ابتدایی تا دانشگاه و میزان بی سوادی و سهم هر کشور در تحقیقات و پژوهشهای علمی؛ (۷) رسانه های گروهی مانند مطبوعات، رادیو، تلویزیون، سینما، خبرگزاریها، کتاب و کتابخانه؛ (۸) نظام حقوقی و نهادهای کیفری؛ (۹) امور اجتماعی، از قبیل بهداشت، تغذیه، رفاه و اموری مانند اینها. بعد از این فصول نه گانه و به عنوان آخرین بخش از مطالب مربوط به هر کشور، گزیده ای از وقایع و اتفاقات مهم تاریخ آن کشور تحت عنوان «سالشمار گزیده» آمده است، و در پایان هر مجلد زندگینامه برجسته ترین رجال تاریخی و سیاسی کشورهای که در آن مجلد ذکرشان رفته است؛ فهرست منابع و مآخذ؛ و بالأخره فهرست راهنمای عام الفبایی اعلام، اماکن و کتب و مانند آنها برای تسهیل کار مراجعه کنندگان ارائه شده است.

تنها استثنایی که در رعایت این ترتیب الفبایی کشورها اعمال شده مستثنی کردن کشور اسلامی ایران است که به دو دلیل اساسی در جای الفبایی خود نیامده است: یکی به دلیل شأن و مقام جمهوری اسلامی ایران که اقتضا دارد مطالب مربوط به آن در مجلدی مستقل عرضه شود و دیگر از آن جهت که چون این مجموعه به زبان فارسی و در ایران منتشر می شود مقتضی است برای کشور جمهوری اسلامی ایران حساسی خاص و جداگانه باز شود، و مؤلف وعده داده است که مجلد مربوط به ایران در پایان این مجموعه منتشر گردد.

مؤلف برای مشخص کردن اینکه کدام کشور «کشور مسلمان» تلقی گردد دو ملاک عمده داشته است: یکی آنکه آن کشور از استقلال بالفعل برخوردار باشد و هویت سیاسی- جغرافیایی

آشنایی با حوادث تاریخی کشورها می تواند راهگشا باشد و گمان می کنم برای ملت ما و جامعه ما آگاهی از تاریخ کشورهای اسلامی و حوادث و اتفاقات تاریخی مهم آن بسیار جالب و خواندنی باشد، بخصوص که در مورد بیشتر کشورهای اسلامی به زبان فارسی کمتر کتابی موجود است که بتواند در زمینه يك کشور این همه اطلاعات و آگاهی را یکجا عرضه کند و در مورد برخی از کشورها هم اصلاً کتابی به فارسی وجود ندارد. بنابراین کوشش مؤلف در گردآوری چنین مجموعه بزرگی بسیار قابل تقدیر و ستودنی است، بخصوص که خود يك تنه کار عظیم و بزرگی را که گروهی متشکل و منسجم باید در طی سالها انجام دهند از عهده بر آمده است، و این خود می تواند جبرانی باشد برای کمیها و کاستیهایی که در کتاب هست و با این دید به آسانی می توان نویسنده محترم را در قبال آن کاستیها معذور داشت. درباره جلد اول این کتاب مقاله جامع و ممتعی از آقای کامران فانی در شماره ۵ سال ۸ مجله نشر دانش در ۱۳۶۷ منتشر شده است که خوانندگان این مقاله بهتر است به آن مقاله نیز مراجعه کنند تا بیشتر با این اثر آشنا گردند. جلد دوم کتاب که چاپ آن در ۱۳۶۹ ش. پایان یافته بود اخیراً منتشر شده است؛ در این جلد که از جهات متعدد بهتر از جلد اول تهیه و تدوین شده، برخی از کاستیهای ذکر شده درباره جلد اول این اثر برطرف گردیده است. نقشه جامع کشورهای اسلامی که در ابتدا و انتهای کتاب آمده است از جمله امتیازات این مجلد بر جلد اول است. در مورد روزآمد کردن اطلاعات آماری و نظایر آنها نیز توفیق بالنسبه بیشتری نصیب مؤلف شده است؛ اما باز هم آهنگ سریع تغییرات از یکسو، و کندی در امر چاپ کتاب از سوی دیگر کمابیش از تازگی این آمار و اطلاعات کاسته اند. در این جلد تنها به سه کشور بنگلادش، پاکستان و ترکیه پرداخته شده و مطالب مربوط به این سه کشور مهم اسلامی مفصلتر آمده است که شایسته هم بوده است چنین باشد.

مطالب کتاب در دو ستون همراه با عکسهای تاریخی، رجال، و اماکن جغرافیایی تنظیم شده است. جداول آماری بسیاری که در صفحات مختلف کتاب راجع به مسائل مختلف آماری، اقتصادی و جز آن آمده است کتاب را که مطالب آن خود بسیار متنوع و خواندنی است، خواندنیتر کرده و از حالت یکنواختی خسته کننده در آورده است. اگر بعضی از مناظر زیبا و صحنه های جالب و دیدنی که در کتاب به صورت تصاویر سیاه و سفید آمده است رنگی می بود چشم نوازتر و جاذبتر بود.

در نهایت توفیق روزافزون نویسنده محترم را در گردآوری بقیه مجلدات این مجموعه و کاسته شدن هر چه بیشتر از نواقص آن، از خداوند بزرگ مسئلت می نمایم.

اندازه ای کمتر به چشم می آید و امید می رود که مؤلف در مجلدات بعد بتواند به طور نسبتاً کاملتری این موضوع را جبران سازد. مطلب دیگر راجع به نقشه ها و عکسهای موجود در کتاب است که می توانست دقیقتر و روشنتر باشد و این موضوعی است که در مجلدات بعد باید مورد توجه قرار گیرد.

موضوع دیگری که جای آن در این مجموعه خالی است مسأله علوم و موقعیت آن در کشورهای اسلامی و بویژه شمه ای از آثار و احوال دانشمندان و عالمان و ادیبان هر کشور است که امید است در مجلدات بعدی این مطلب نیز در فصلی تازه گنجانده شود تا کتاب پربارتر گردد.

مطلب دیگری هم که اگر رعایت شده بود مطالب کتاب را مستندتر می نمود موضوع ارجاعات است که اگر مطالب انتخاب شده از منابع، در پاورقی و یا در پایان مطالب هر کشور با شماره مسلسل مشخص و نوشته می شد بسیار بجا و شایسته بود. اگر چه در پایان هر جلد منابع مورد استفاده مؤلف به طور مفصل آمده است، اما خوانندگان ممکن است که در پایان مطالب هر کشور خواسته باشند بدانند که مطالب مربوط به آن کشور از چه منابعی اتخاذ شده است تا برای کسب اطلاعات تفصیلی تر در هر زمینه که مورد نظرشان باشد به آنها مراجعه کنند. به هر حال ممکن است این کار تا اندازه ای مشکل و وقتگیر باشد اما اگر به نحوی منابع مهم و اساسی ذکر شوند بسیار مفید است.

قطع نظر از همه این مطالب، کتاب جهان اسلام بی شك اثری ارزنده و بسیار قابل استفاده برای سطوح مختلف جامعه ایرانی است که اگر به زودی مجلدات بعدی آن نیز منتشر گردد می تواند در میان مراجع این فن جای شایسته خود را بیابد، زیرا شیوه و سبک کار بسیار جالب و سنجیده است و مخصوصاً در قسمت تاریخ هر کشور مؤلف محترم بسیار زحمت کشیده اند و مطالب مهم و وقایع حساس تاریخ هر کشور را ولو مختصر به زیباترین و جذاب ترین اسلوب آورده اند. اگر چه کوششهای نویسنده محترم برای ارائه مطالب مهم و لازم و ضروری در تمامی فصول کتاب قابل تقدیر است اما به لحاظ اهمیت فوق العاده ای که آشنایی با تاریخ کشورها و جوامع اسلامی دارد، مساعی مؤلف کتاب در تدوین مبحث تاریخ کشورهای این مجموعه چشمگیرتر است.